

A kötet Magyarország hadba lépésétől 1947-ig tárgyalja a nemzeti vagyonvesztést. Nem lehet tehát elvárni, hogy ennek a bonyolult problémakörnek a későbbi időszakban történt eseményeit tárgyalja, ez természetesen nem lehet ennek a munkának a feladata. Arra azonban egy kitekintésben mindenképpen utalni kellett volna, hogy a magyar vagyonvesztés ügye közel sem zárult le 1947-tel, hanem később még évtizedekig napirenden maradt.

Bálint József nem törekedett (és nem is törekedhetett) teljességre. A II. világháborúban elszenvedett vagyonvesztés feltárása további kutatómunkát igényel. A téma számos megkerülhetetlen forrása (így a kormányülés jegyzőkönyvei és előterjesztései, a Miniszterelnöki Hivatal, a Jóváételi Hivatal, a Magyar Külügyminisztérium, a Gazdasági Főtanács, a Magyar Iparügyi Minisztérium iratanyaga) további fontos információt rejt, amelynek a feltárása egy újabb dokumentumkötet feladata lehet.

Honvári János

Varga Éva Mária

MAGYAROK SZOVJET HADIFOGSÁGBAN (1941–1956)

Az oroszországi levéltári források tükrében

Russisztikai könyvek XXIII. Russica Pannonica, Budapest, 2009. 392 o.

Az igényes kiállítású kötet a magyar russisztikai kutatások magas színvonalát dicséri. A kiadványt bevezető ajánlást *Krausz Tamás* professzor írta, aki kissé korholóan megjegyzi, hogy sokan foglalkoznak ezzel a témával, „de valamilyen objektív vagy/és szubjektív okból mégsem nyúlnak a témakör eredeti forrásaihoz.” (9.) A munka erényének tehát elsősorban a forráskutatást tekintti, amiben kétségtelenül igaza van. Közismert, hogy milyen nehéz volt az oroszországi kutatás, amihez nemcsak óriási türelem, anyagi lehetőség, hanem bizonyos bizalmi tőke is szükségeseltetik, mert a dokumentumok felelős őrzői, rendezői azt is feladatuknak tartják, hogy a külföldi kutatók ne használhassák fel az adatokat a magát sok tekintetben még ma is a Szovjetunió örökösének tekintő Oroszország és az orosz nép netán negatív megítélésére. Az 1990-es évektől kezdődően fokozatosan lehetővé vált a kutatás, különösen azok számára, akik bizonyították, hogy jóhiszeműen viszonyulnak a témához és megfelelő tudományos kapcsolatokkal rendelkeznek. A szerző könyvében ennek a folyamatnak az elemzését is olvashatjuk. Bevezetőjében megállapítja, hogy a kérdés kutatásához igazán azok járulnak hozzá eredményesen, akik előítélet mentesen közelítenek témájukhoz, valamint tudatában vannak a források hierarchikus voltában, abban, hogy a levéltári források mindennél előbbre valók, hiszen az emlékiratok, naplók — szerzőjük világnézetű beállítódása, szubjektív élményei következtében — kevésbé alkalmasak a valóság megragadására. Mindazonáltal többször idézi egyetértően *Örkény István: Lágerek népe* c. könyvét, amelynek hozzáállását mértékadónak tekinti. A bevezető arra is rámutat, hogy nem lehet párhuzamot, főleg azonosságot kimutatni a német és a szovjet hadifogoly politika között, mert a hitleri Németország célja az ellenfél élőerejének tudatos megsemmisítése volt, míg a Szovjetunió mostoha körülményei ellenére megkísérelte biztosítani a hadifoglyok létfeltételeit, s nem ideologikus céltól vezérelve népiirtásra, hanem az országot ért szörnyűséges háborús károk helyreállítására használta fel a fogságba ejtettek munkaerejét.

A historiográfiai áttekintés is a fenti vonalon halad. A szerző mértéktartóan, bár félreérthetetlenül vitatkozik a kérdés másik ismert magyar kutatójával, *Stark Tamással*. Számadatait túlzóaknak, a levéltári kutatások tükrében megalapozatlannak tekinti, s narratíváját is bírálja. Megjegyezzük, hogy a két kutató történelmi felfogása közötti különbség nemcsak a második világháború megítélésében, hanem általában is jelentkezik a szakirodalomban. A történészek jelentős csoportja a források megszólaltatását, interpretálását, a történelem szereplőinek érzésvilágát, szenvedéseit, hazájuk-népük tragédiájának felrajzolását is céljának tekinti. Ami nem feltétlenül jelent „revizionizmust” a kérdéskör korábbi elhallgatásával vagy túlpolitikizáltságával szemben. A másik felfogás szerint a szaktörténész feladata lényegében megszűnik az adatok és tények feltárása és közlése után. A következtetések levonása szerintük az olvasó dolga. Varga Éva Mária felfogása — véleményem szerint — a két pólus között helyezkedik el. Szükségesnek tartja a háborús felelősség kérdésének folyamatos hangsúlyozását, a fasiszta-antifasiszta szembenállás minőségi különbségének fenntartását. Mindez nem teszi lehetetlenné, hogy óriási tényanyagát, sokéves,

nem előzmények nélküli kutatási eredményeit (Főszerkesztője volt a „*Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953.*” 2006-ban megjelent kötetnek). igen nagyra becsüljük, s nélkülözhetetlennek tekintjük a további kutatások alkalmával. A témával való, általában megrendülést hozó szembesülés sem vezetheti el a kutatót a számszerűsíthető adatok megkérdőjelezéséhez, vagy világnézeti indítékok vezette szubjektivitáshoz. A hadifogolykérdés, éppen a téma háborús, kaotikus körülményei következtében nem vizsgálható becslések, visszakövetkeztetések nélkül. A szerző figyelmeztet, hogy további kutatásokat igényel a hadifoglyok állampolgári minősítésének tisztázása a határváltozások következtében, különösen Románia vonatkozásában, valamint a katonafoglyok és az összes Magyarországról elhurcolt polgári személy arányának és számának megállapítása. Bizonyítja a témában megjelent számos publikációval szemben, hogy el kell választani egymástól a GULAG-kérdést és a hadifogolykérdést. Felvázolja a szovjet hadifogolytábor rendszer, a „Hadifogoly- és Internáltügyi /Fő/parancsnokság” rendszerét és annak működését, amely két alapvető szakaszra, az 1939–1945 és az 1945–1953 közöttire osztható. A hatalmas, túlbürokratizált szervezet anyaga nem kerülhető meg és nem kezelhető úgy, mint hiteltelen forráshalmaz. Az orosz rövidítés szerint GUPVI-nak nevezett szervezet fokozatosan épült ki és behálózta a hatalmas országot, különösen annak újjáépítésre szoruló központi és déli területeit. Az adatgyűjtés és értékelés kikerülhetetlen részét képezte a hadifogolyügyi jogi szabályozásának feltárása és a hadifoglyok és az internáltak // bonyolult nyilvántartásának vizsgálata. A munka függelékben közli azoknak a táboroknak a jegyzékét, ahol magyar hadifoglyok is tartózkodtak.

A szerző részletesen ismerteti a szovjetunióbeli hadifogolykérdés német nyelvű feldolgozásait, s az őket bíráló szovjet, majd orosz szakirodalmat, amelyre a rendszerváltozás után már komoly szakmaiság is jellemző. A magyar kutatók közül példamutatónak tekinti *Korom Mihály* eddigi kutatásait, s korai számadatait is lényegében helytállóan tartja, levéltári kutatásai bebizonyították, hogy becsléseken alapuló adatai lényegében helyeseknek bizonyultak. *Korom Mihály* 2006-ban, egy kéziratban tanulmányában megismételte 1984-ben kimunkált adatait és a Szovjetunióba kihurcoltak számát 550.000 főben adta meg. *Stark Tamás* 6–700.000-es számot ad meg 2005-ös tanulmányában (*Kisebbségkutatás, 1. sz.*). Szerinte legfeljebb egyharmaduk került haza. *Ungváry Krisztián* adata (2004.) 616.000 fő (56. old.), szerinte az elfogottak halálozási aránya a táborokban 11–23%-os volt. *Bognár Zsolt* PhD. disszertációjában (2007.) és *Stark Tamás* a *Történelmi Szemle* 2012. 2. számában kiemelten foglalkozik a civil elfogottak kérdésével. *Stark* elismeri, hogy a foglyszédést több szempont is motiválta. Döntőnek a munkaerő szükségletet jelöli meg, s egy újabb magyarországi forráscsoport bevonásával (*MOL XIX-j-1-q Külügyminisztérium, Hadifogoly Osztály iratai*) mintegy 100.000 főre teszi az elhurcolt polgári lakosok számát. A maximális fogoly-adatot *Menczer Gusztáv* adta meg a GULAG és a GUPVI adatok összegzésével, 760.000 főben. (A Gulág rabtelepei 2007.) *Varga Éva* Mária kritikus megjegyzései általában jogosak, mivel feltárta a szovjetunióbeli globális adatokat, viszont a kutatás így sem lépett igazán előre, mert csak azok kerülhettek nyilvántartásba, akik eljutottak a táborokba! A fogságba esettek, valamint az átmenő, még külföldi táborokban összegyűjtött foglyok adata jóval magasabb lehetett, s a becslések és a továbbbelemzett statisztikai kimutatások révén a kiszállítás közben meghaltakat is számba vették. Továbbra is neuralgikus területe a számsoroknak, a hazatértek arányának és számának, illetve a civilek részesedésének kérdése. A szerző monográfiájának erénye, hogy a szovjet adatok kigyűjtésével csökkentette a becslésekből és közvetett számításokból eredő tévedéseket.

Nagyon értékesek a szerző 1943. februári fogoly-kimutatási adatai, amelyek tükrözik a nemzeti megoszlast is, és döntőek lehetnek a máig legnagyobb magyar katonai veszteségnek tartott doni katasztrófa következményeinek értékelésénél. Ekkor 101.655 német, 38.291 román, 37.679 olasz és 31.299 magyar foglyot írtak össze, a fronttól sokszor 60–80 kilométerre eső gyűjtő- és elosztó állomásokon. 1943 decemberében még élt 3.258 magyar, tehát a halálozási arány még a táborokba eljutottak között is 90%-os volt! (142. old.) Nincs terünk a további bőséges adatsorok ismertetésére. *Varga Éva* Mária adatai megkerülhetetlenek, továbbbelemzésre mindenféleképpen alkalmasak és ezt a munkát el is kell végezni. A magyar emberállomány pusztulásának mértékén ugyanis alapvetően nem változtat, hogy miért kerültek fogságba. *Varga* kihangsúlyozza, hogy újjáépítés céljából gyűjtöttek össze a hatalmas tömeget, míg mások azt emelik ki, hogy a civil foglyok munkájának hasznosítása, körülményei és haszna nem indokolt ekkora foglyszédést.

A szerző többször felhívja a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió hadifogoly politikáját a szövetséges hatalmak beleegyezésével folytatta. 1945-ben mégis több alkalommal nyugati táborokból hazaküldött fogolytranszportokat védőrizetben küldtek Magyarországra az angolok és az ameri-

kaiak, nehogy tovább szállítsák őket a Szovjetunióba. A monográfia koncepciójának megfelelően részletesen bemutatja a fogoly munkaerő felhasználását, amit alapvetően jelentős haszonnal járóknak tekint. Megállapítja, hogy a legtöbb foglyot, köztük a magyarokat is, elsősorban az Unió közép- és nyugati és déli területein dolgoztattak, szemben a közvélekedésben elterjedt „Szibéria-komplexussal”. Ez azzal magyarázható, hogy a háború pusztítása ezeken a területeken volt a legnagyobb, különösen Ukrajnában, ahol a magyarok 72%-a dolgozott. 1947. tavaszán még 211.747 fő volt a magyar foglyok összlétszáma. 70,5%-uk a szovjet népgazdaságban tevékenykedett, 20%-uk belső lágermunkát végzett, 9,3%-uk egyáltalán nem dolgozott (betegek voltak valamint tisztek) (237. old.) A szerző nyomon követi a táborvilág átszervezéseit, az újra és újra megismétlődő átszervezéseket, amelyeknek kétségtelenül a foglyok munkában tartásának meghosszabbítása volt az egyik célja. Beszámol a tisztek fogságának elnyújtásáról, megemlítve, hogy egy német katonatisztnak semmi esélye sem volt a hazatérésre. A kvalifikált munkaerőt nemcsak gazdasági megfontolásból, hanem biztonsági szempontok miatt sem könnyen engedték haza. Az építkezéseken dolgozók esetében, különösen, ha hadi jellegű beruházásokon vettek részt, az volt az indok, hogy elmondhatják otthon, mit és hogyan építettek, s ez egy újabb háborúban káros lehet az Unió biztonságára. Bemutatja a munka a foglyok ételmezését és egészségügyi ellátását. Megállapítva, hogy a korabeli szovjet viszonyoknak megfelelő ellátást kaptak. Viszonylag nagy teret szentel a hadifoglyok antifasiszta átnevelését célzó törekvéseknek, a foglyok szabadidőprogramjainak, s a kötet végén található fotókkal bizonyítja ezek lefolytatását, azt a lehetőséget, amit csekély szabadidejében a fogva tartottak szellemi szükségleteik kielégítésére fordíthattak. A felvételek nem túlságosan manipuláltak, kikövetkeztethető belőlük a többnyire 4–6 éves fogsággal sújtottak nehéz sorsa.

Összegzésében megismétli kutatásai számszerűsíthető eredményeit. Ezek szerint 555–565.000 fő kerülhetett ki a Szovjetunióba, közülük 82.500 fő volt tehát civil, magyar és német. 63.000 hadifogoly az akkori Magyarország visszaszerzett területeiről került ki. Ezekbe a számokba belefoglalja a Budán 1945-ben összeszedett — szerinte — 50.000 főt. A második világháborús magyar részvételi felelősséggel foglalkozó kutatók számára a legértékesebb a Szovjetunióba került hadifoglyok nemzetiségi megoszlásának dokumentálása a kötet 236. oldalán. Az adatok 1947. elejére vonatkoznak. Ekkor az Orosz Föderáció területén dolgozó hadifoglyok 27,1%-a, az Ukrajnában felhasználáltak 43,1%-a, egyes kisebb köztársaságokban 30–40%-a (igaz kisebb abszolút számokról volt szó) magyar volt. A magyarok, katonák és civilek túlnyomó többsége Magyarországon lett fogoly. Ismeretes, hogy Románia részvételének intenzitása a tengelyhatalmak oldalán 1944. augusztusáig jóval nagyobb volt Magyarországnál. A sikeres frontváltás nyomán azonban a román emberanyag javarésze „megúsza” a hadifogságot. Az 1944. évi tétovázás a magyar vezetők részéről, amitől természetesen nem választható el a németek fokozott „odafigyelése” szövetségük szándékaira, magyar százvezetők tragédiáját hozta magával és jelentős mértékben megemelte az ország háborús veszteségének mértékét.

Elgondolkodtató ezeket az adatokat összevetni a könyv bevezetőjében közölt, alapvetően orosz forrásokból származó második világháborús adatokkal. Ezek szerint a Szovjetunió összesen 4,37 millió hadifoglyot ejtett. (19. old.) Az NKVD adatai szerint 3 millió 486 ezer főt regisztráltak a háterszági táborokban. Ha ezt az adatot összehasonlítjuk a szerző fent idézett adataival, megállapítható, hogy a foglyok legalább 15%-a magyar nemzetiségű volt. Abban az esetben azonban, ha Stark Tamás vagy Menczer Gusztáv adatai lennének pontosabbak, akár a fogságba ejtettek 20%-a is magyar lehetett. Tehát a magyar foglyok létszáma magasán meghaladja a magyar háborús részvétel arányait. Mi lehet a magyarázat? A maximálisan mozgósítható magyar haderő harcbevetése 1944–45-ben, az 1944. március 19-i német megszállás nyomán? A tervszerű fogolyszedés a kényszer munkaszigény kielégítésére? A magyar lakosság azonos megítélése a németekével? További kutatások szükségesek a kérdések megválaszolására, akárcsak a Szovjetunió második világháborús embervesztéseinek meghatározására. Az utóbbiról a szerző 27 milliós adatot közöl, miközben megjegyzi, hogy az Unió lakosságából a németek 5,7 milliót vetettek fogságba, akiknek 57%-a, 3,3 millió halt meg a háború végére. (18–19. old.) Varga Éva Mária kihangsúlyozza, hogy ezzel szemben a szovjet fogságba esett külföldi hadifoglyoknak „csak” 15–16%-a halt meg. A második világháborús szovjet katonai veszteség *Gosztonyi Péter* szerint 8.668.500 halott volt. (A *Vörös Hadsereg, Európa Könyvkiadó, 1993. 353. old.*) Tekinthetjük-e a további 20 millió áldozatot közvetlen háborús veszteségnek? Vagy inkább arról van szó, hogy a háborús veszteségek — köztük a hadifogly veszteségek — valódi adatainak meghatározásakor a kaotikus körülmények között, többféle szempont szerint vezetett nyilvántartások, „forrásbázisok” mellett továbbra is nagy je-

lentséget kell tulajdonítanunk a statisztikai nyilvántartásokon alapuló becsléseknek, következtetéseknek. Mindez nem csökkenti a szerző sokéves kutatómunkájának maradandó értékét.

Szabó A. Ferenc

Barna Ildikó – Pető Andrea

A POLITIKAI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI BUDAPESTEN

Budapest, Gondolat, 2012. 140 o.

A neves gender-kutató történész és szerzőtársa, Barna Ildikó könyve két szempontból is merész kísérlet: egyfelől tartalmilag, másfelől pedig módszertanilag. Tartalmilag azért, mert a népbíróságok működése ma is (vagy ma még inkább) a 20. századi magyar történelem és kollektív emlékezet vitás és sokat vitatott kérdései közé tartozik, hiszen, ahogyan a szerzők írják, tanúként, résztvevőként, vagy vádlottként szinte a magyar népesség egytizede került közvetlen kapcsolatba a népbíróságokkal. Módszertanilag pedig azért, mert a kötet interdiszciplináris megközelítésre törekszik és kvantitatív módszerekkel vizsgálja meg a budapesti népbíróságok működését – ami önmagában perspektivikus, hiszen megbízható és általánosítható eredményekkel gazdagítja a szakirodalmat. Emellett olyan kérdéseket vizsgál, amelyek feltétlenül hiánypótlónak számítanak a létező irodalomban: elsősorban a társadalmi nemek szerepét a bíróságokon, de arra a kérdésre is válaszolni próbál a kvantitatív eredmények segítségével, hogy milyen hatással lehetett a népbírósági igazságszolgáltatás a háború utáni zsidó identitás alakulására.

A kötetet történetileg és módszertanilag csak dicsérni tudom. Akkurátusan körbejárja a népbíróságok jogtörténetét, a meglehetősen gyakran változó törvénykezési szabályokat és összességében jó áttekintést ad a szakirodalomról, amelyet ügyesen beépít a különböző fejezetekbe. Így mintegy élő dialógust alakít ki ezzel a szakirodalommal. A módszertani fejezet pontosan rögzíti a kutatás fázisának egyes lépéseit; számomra meggyőző a rétegzett véletlen mintavétel és az adatrögzítés leírása. Az eredmények súlyát növeli, hogy kvantitatív módszerek segítségével jutottak el a kutatók a kötetben leírt következtetésekhez; így főleg ebben a kényes témában nem vádolhatók elfogultsággal vagy a források önkényes olvasásával.

A jelen recenzióknak nem célja megismételni a kötet állításait; inkább arra törekszem, hogy a kötetben megfogalmazott állítások kapcsán felvessek néhány vitás kérdést. Az első budapesti népbírósági akták statisztikai elemzésének azon megerősítése, hogy a posztsoa zsidó identitást nagymértékben befolyásolta az igazságszolgáltatásban való csalódottság; hiszen a hidegháború fokozódásával magát a zsidó szót is kerülni igyekeztek a hatóságok! Így lett a háború utáni zsidó identitás reaktív és negatív — miközben egy másik kollektív emlékezetben rögzült a „zsidó bosszú” képe — noha az ilyen perek fele végződött felmentéssel! Jőmagam itt arra hívnám fel a figyelmet, hogy a „zsidó bosszú” mentális képe önmagában *bűntudatot* sugall; hiszen az emberek *valamiért* állnak bosszút. Hogy mi volt az a *valami*, azt mindenki tudta, aki, ha nem is vett részt közvetlenül a holokausztban, de zsidó szomszédja elhurcolása után „magához vette” annak egyes értékeit — hiszen éppen azért merete ezt megtenni, mert nem számított a szomszéd visszatérésére! Nem azt állítom, hogy mindenki egyformán volt bűnös — de a szívük mélyén ezek az emberek tudták, hogy bűnösök, és igazolást kellett keresniük embertelen — vagy nagyon is emberi — tettekre. Így lesznek a zsidók bűnösök, akik úgymond megrabolták a nem-zsidókat — hiszen hogyan lehet más racionális magyarázatot találni a közönséges tolvajlásra, netán — ahogyan Teleki Pál egy másik kontextusban írja — hullarablásra?

Az eltérő kollektív emlékezetnek nincs megoldása, legfeljebb feloldása van. Ezt a folyamatot segítené az a szembenézés, amelyhez a kötet bőven szolgáltat történetileg és statisztikailag megalapozott „municiót”. Objektíven, szigorú adatok tükrében mutatja be a népbíróságok működését, elemzi a tanúk, a bírók és a vádlottak összetételét. Cáfolja azt a tézist, hogy a szélsőséges jobboldal kizárólag a „csőcseléket” és a férfiakat szólította meg; valójában meglepő a nők relatíve magas aránya a vádlottak és a tanúk (sőt, egyes években a bírák, de nem az ügyvédek!) között. Az is meglepő adat lehet, hogy a vádlottak többsége községekben született — társadalmilag nem véletlen, hogy éppen ez a csoport igyekezett feltörekedni és hasznot húzni a zsidóság tragédiájából. Feltűnő a relatíve magas iskolázottság, ami szintén az előbbi tézist erősíti — vagyis a nyilas szervezetekhez sok feltörekvő férfi és nő csatlakozott. Ez sokat elmond a Horthy-korszakról, ahol ilyen igény volt a mo-